

Branka Tafra

GRAMATIČKI KRITERIJI ZA RJEČNIČKU NATUKNICU

Utvrdjuje se što je osnovna gramatička, a što leksikografska jedinica i njihovo (ne)podudaranje te (ne)ovisnost lijeve strane rječnika o gramatici.

U Hrvatskoj se posljednjih nekoliko godina osjeća prava glad za rječnicima, osobito jednojezičnicima. Želi se nadoknaditi propušteno vrijeme i popuniti golemu praznina rječnicima ponajprije književnoga jezika: od priručnoga, jednosveščanoga, manjega, srednjega i većega opsega, do višesveščanoga, dakle rječnicima koje je već odavno trebala imati ova kulturna sredina sa svojom bogatom leksikografskom tradicijom. U ovom ću se radu zadržati u okvirima tradicionalne leksikografije, svjesna da bi se trebao i u nas napraviti iskorak u nove leksikografske tokove.¹ Razlog izostanka traženja novih leksikografskih putova upravo je spomenuta hitna potreba za temeljnim rječnicima i već postojeće leksikografske navike, što je preprekom naglom prekidanju s tradicijom.

Ako krenemo od činjenice da je u hrvatskoj leksikografiji uobičajen abecedni kriterij za nizanje natuknica na lijevoj strani,² čini se kao da je time riješen problem kako oblikovati natuknički niz. Ovdje ne ulazim u problem **koje** ćemo leksičke jedinice uvrstiti u rječnik kao natuknice.³ To ovisi o tipu rječnika koji se radi (preskriptivni/deskriptivni, opći/terminološki, književni/dijalektni itd.) i o stajalištu koja će se leksička građa upotrijebiti za izradu rječnika. Kada se donese

¹ O novim tendencijama u leksikografiji usp. radove Maje Bratanić (1991, 1992a, 1992b), a od rječnika Bujasov.

² Uobičajilo se govoriti o lijevoj i desnoj strani rječnika. U strogo nazivoslovnom smislu to ne bi ni bili nazivi, osobito ako je rječnik pisan u tvorbenim grozdovima ili s dosta podnatuknica, koje se zapravo i ne moraju nalaziti na lijevoj strani. Prije bismo ih mogli smatrati leksikografskim žargonizmima. No, kako su oni značenjski prozirni, i dalje ću ih upotrebljavati kao radne nazive, razumijevajući pod lijevom stranom rječnika natuknički niz, "naslove" rječničkih članaka.

³ Zgusta (1991) govori o "gustoći" natuknica. To je također složen problem jer je teško donijeti čvrste kriterije za izbor leksika koji će ući u rječnik.

odluka o tome, reklo bi se da leksikografu ne preostaje težak posao za oblikovanje lijeve strane rječnika jer samo treba odrediti leksikografski lik svakoj riječi, koji se podudara uglavnom s gramatičkim (kanonskim) osnovnim likom u podjeli na vrste riječi. Međutim, pitanje je što je riječ, je li baš uvijek natuknica riječ i je li ta riječ kao natuknica svaki put navedena u svom osnovnom liku.

Zgusta (1991) govori o "kanonskom obliku" koji predstavlja cijelu paradigmu. On se od jezika do jezika razlikuje (npr. u latinskom 1. lice prezenta indikativa uzima se kao kanonski lik za glagole), no u većini jezika "kanonski oblici sada su utvrđeni tradicijom i leksikograf će učiniti dobro da ne napušta tu tradiciju, osim ako razlozi za promjenu nisu zaista imperativni i ako leksikograf priprema rječnik koji će zaista imati autoritativni uticaj" (str. 116). Premda se ostali članovi paradigme ne izvode iz osnovnoga, on se iz praktičnih razloga smatra polazišnim kao predstavnik paradigme. U gramatici ti se predstavnici mogu smatrati kanonskim likovima riječi.

U leksikografskim se raspravama govori uglavnom o desnoj strani rječnika jer ona zbog svoje složene strukture nameće priličan broj diskutabilnih pitanja. Lijeva strana otvara obično pitanja izbora riječi, tj. zašto su neke u rječniku, a neke druge nisu. Koliko je teška odluka hoće li leksikograf nekoj leksičkoj jedinici dati status natuknice ili neće, pokazala sam na primjeru razgraničavanja homonimije i polisemije te opisnih i odnosnih pridjeva (Tafra 1986, 1988). Vidjelo se da su za valjane leksikografske odluke potrebna prethodna leksikološka i gramatička rješenja (a možemo tu dodati i pravopisna, i etimološka, i frazeološka itd.). Ovdje ću pokušati pokazati koliko je gramatika "umiješana" u stvaranje abecedarija za rječnik kojemu je lijeva strana hrvatski jezik (dakle, jednojezičnik ili dvojezičnik, pa i višejezičnik).

Temelj svakomu leksikografskom razmatranju mora biti odgovor na pitanje što se u rječniku na lijevoj strani nalazi: riječ, leksem, leksička jedinica, odnosno što je zapravo rječnička osnovna jedinica. Rječnik⁴, sam naziv kaže, jest popis riječi (s njihovom semantičkom identifikacijom) kao što je cjenik popis cijena, pravilnik popis pravila i sl. Da bi se o spomenutim jezičnim jedinicama moglo uopće raspravljati, morale bi se znati njihove definicije. Upravo je to jedan od najtežih poslova. Zvuči nevjerojatno, ali je točno da se jezikoslovci nisu dosada složili o tome što je *riječ*. Više se osjeća što bi ona mogla biti nego što se zna. "U općoj bi lingvistici bilo besmisleno ovaj pojam riječ pokušati točnije definirati", smatra Martinet (1982, 74). Stoga nije čudo da ni Zgusta ne vidi većih problema. "Osim nekih graničnih slučajeva kojih ima u svakom jeziku, ne mislim da bi odluka što sve treba smatrati riječju u svakom od jezika kao osnov odrednice⁵ u rječniku mogla izazvati nikakve veće teškoće" (Zgusta 1991, 228).

⁴ Naziv *rječnik* upotrebljava se u značenju 'leksikografsko djelo'.

⁵ Tj. natuknice.

Riječ se najčešće shvaća u nejezičnom smislu kao ortografska cjelina — odsječak glasova među dvjema bjelinama (Maslov 1987, 88). No, svaki takav odsječak ne mora biti riječ, npr. *hm*, *au*, *uh-uh* itd. Kako bi nas raspravljanje o tim teorijskim pitanjima odvelo daleko, definicije ćemo ostaviti po strani. Ipak je potrebno reći da se u jezikoslovlju *riječ* prepoznaje barem kao dvije različite pojavnosti. Pod riječju se, najčešće, misli na kanonski lik, a sva variranja unutar paradigmi su oblici jedne te iste riječi. Na razini teksta riječ se shvaća u širem značenju, pa je i svaki oblik zapravo riječ. “Rastavljanje iskaza na reči doživljava se kao nešto što ide samo po sebi, pa se pitanje bližeg određenja tog pojma i ne postavlja” (Dikro & Todorov II, 56).

Svoje shvaćanje pojma *riječ* možemo provjeriti ako odgovorimo na pitanje koliko riječi ima ova rečenica: *Kad bi bilo drukčije, bila bih zadovoljnija*. Ako je točno da se riječi “u pismu... rastavljaju jedna od druge praznim mjestom” (PG, 104), tada imamo sedam riječi. Leksikografi, a i gramatičari morfolozi našli bi četiri: *kad*, *drukčije*, *zadovoljan*, *biti*.⁶ Riječ je o tome što se ista pojava pokazuje kao jedna riječ (njezin oblik) i kao spoj dviju ili više riječi. Takva provjera ne mora uvijek dati jednoznačne odgovore, što Martinet (1982, 75) pokazuje na primjerima iz engl. *I'll go out, the King of England's* i iz fr. *bonne d'enfant, sac à main* i sl. Dok je primjer *sac à main* dvobrojan, tj. pokriva i jedninu i množinu, pa ta činjenica može stvarati dojam da je to jedna riječ, dotle primjer *cheval à bascule* ima i množinu *chevaux à bascule*, što može upućivati na zaključak da su posrijedi tri riječi.

Iako bi bilo najlogičnije smatrati da je riječ kao značenjska, jezična jedinica zapravo “minimalna jedinica koja ima pozicijsku samostalnost” (Maslov 1987, 87), ponajprije sintaktičku, navedeni primjeri dokazuju da je veoma teško utvrditi autonomiju tih jedinica koja bi potvrđivala identitet riječi. Iako se obično ne govori o osnovnoj gramatičkoj jedinici, jer svaka gramatička razina ima svoju osnovnu jedinicu, jedna jedinica ipak veže sve razine, moguće ju je i definirati na svakoj od njih. To je riječ.

U rječniku se nerijetko nalaze i natuknice kao što su *živ* (ili *živ-živ*), *anti-* ili *A* ('slovo', 'glas'), koje se ne smatraju riječima, pa izlazi da riječ ne mora nužno biti osnova za natuknički niz te da kao nejednoznačan naziv nije uvijek pogodna za uporabu u teoriji leksikografije.

Rječnik opisuje leksik jednoga ili više jezika. Ako svaka jezična razina ima svoje jedinice, onda i leksička ima svoje. Osnovna je *leksem*. Često se *leksem* izjednačava s nazivom *riječ*, s tim da se *leksem* smatra jedinicom jezika, a riječ jedinicom govora. U literaturi se *leksem* definira ponajviše kao riječ u ukupnosti svojih značenja i oblika, ali i kao morfem koji nosi leksičko značenje. Filipec i Čermák (1985) *leksem* smatraju dvostranom leksičkom jedinicom, opredjeljujući se

⁶ Da se riječ shvaća jednoznačno, ne bi se ni govorilo o osnovnom liku riječi, nego samo o riječi i njezinim oblicima.

za postojanje samostalne leksičke razine nasuprot ostalim jezičnim razinama (tekstnoj, sintaktičkoj, morfološkoj itd.). Formalno jednočlani leksem za njih je riječ, a višečlani je frazem.

Budući da i za leksem postoje različite definicije i da se, u prvom redu, neri-jetko izjednačava s riječju, da izbjegnem sve nejasnoće, služit ću se nazivom *leksička jedinica*. Leksička je jedinica polazište za ustrojstvo lijeve strane rječnika. Koje sve leksičke jedinice mogu biti natuknice, ovisi o koncepciji koju leksikograf zacrtava pri odluci o izradi rječnika. Međutim, kada se traže gramatički kriteriji za uspostavu natuknice, ne može se mimoći ni *riječ*, pogotovu kada se govori o gramatičkim razredima riječi. Toliko o nazivoslovnim teškoćama i nejasnoćama.

Podjela jezične građe na vrste riječi stara je gotovo koliko i sama gramatika. Hrvatski leksikografi polaze uglavnom od tradicionalne podjele na deset vrsta riječi i nižu natuknice prema toj podjeli, dakle imenice u Njd., pridjeve, pridjevne zamjenice, broj jedan i redne brojeve u Njd. m.r., lične zamjenice i glavne brojeve (2, 3, 4) u nominativu, glagole u infinitivu, a nepromjenljive riječi u potvrđenom liku. Gramatička pripadnost vrsti riječi daje riječi status natuknice. U tom podudaranju natuknica je istovremeno predstavnik određenoga gramatičkog razreda, pa nosi stoga gramatičke obavijesti, i jedinica leksičkoga sustava koja nosi semantičke obavijesti. Tu zaista ne bi bilo nikakvih dvojbi da je u gramatici sve jasno što je što.⁷ Nasreću, većina slučajeva je nesporna, pa o njima neće biti ovdje riječi. Dakle, imajući na umu hrvatsku leksikografsku tradiciju, načelno se može reći da kao natuknica dolazi leksička jedinica, najčešće riječ, ali i leksičke jedinice manje ili veće od riječi. Prefiksoidi (leksičke jedinice manje od riječi) dolaze kao natuknice ako su kao vezane osnove veoma produktivni u tvorbi. Kao natuknice mogu doći i sufiksi (usp. Bujasa), pojedinačna slova, kratice i sl. Dvočlana (višečlana) natuknica može biti samo vezana leksička skupina (toponimi, npr. *Gorski kotar*; nazivi u kojima značenje obaju članova ili samo imenice nema veze s njihovim prvotnim značenjima, npr. *morski krastavac* zool., *vučja noga* bot.). Ostale leksičke skupine (frazemi, npr. *nositi dušu u nosu*; nazivi ako pridjev označuje podvrstu onoga što znači imenica, npr. *bijeli dud*) ne dolaze u natuknici i obrađuju se unutar rječničkoga članka u posebnim odjeljcima. U hrvatskoj je leksikografiji načelno to tako, ali u praksi ima dosta razilaženja u shvaćanju stupnja leksikaliziranosti pojedinih leksičkih skupina. Razilaženja u pristupu toj problematici ima i od jedne leksikografije do druge. Tako je u hrvatskim rječnicima *morski krastavac* obrađen s.v. *krastavac* (Rječnik MH, Anić), a u francuskim rječnicima leksičke jedinice *point de vue* i *pomme de terre* obrađene su pod svojom natuknicom (Le petit Robert, Larousse) jer se smatra da su potpuno leksikalizirane i izjednačene s riječju.

⁷ Često je vrlo teško odrediti gramatički i leksikografski status nekih riječi, pa čak i čitavih razreda. Usp. Tafra 1989.

O kriterijima za izbor natuknica manjih ili većih od riječi neće se zasad govoriti jer je cilj rada da se utvrdi u kojoj je mjeri natuknički niz ovisan o gramatičkoj razredbenoj podjeli riječi, ali samo kada su posrijedi jednočlane jedinice. Naime, mnoge višerječne gramatičke jedinice u pravilu ne dobivaju status natuknice, npr. *bilo što, ma što, makar koji, s obzirom na to da, budući da, u tijeku* i sl., ali to bi tražilo posebno istraživanje.

Razmotrimo najprije slučajeve kada se rječnički i gramatički osnovni likovi⁸ ne podudaraju.

Riječi koje imaju supletivne osnove za izražavanje pojedinih gramatičkih kategorija često imaju svoje natuknice. Tako u rječnicima redovito nalazimo natuknicu *ljudi* jer je leksički izražena množina od *čovjek*. Za gramatiku ta riječ nije posebno obilježena jer se sklanja jednako kao i *pojasi*, ali je za rječnik zanimljiva jer se razlikuje od opreke *pojas ~ pojasi*.

Supletivi mogu naći mjesto u rječniku kao natuknice uputnice radi korisnika rječnika kojemu jezik jednojezičnika ili polazišni jezik u višejezičniku nije materinski jezik i radi obrade leksičke jedinice na jednom mjestu u ukupnosti njezinih značenja. Takve se leksičke jedinice ne moraju navoditi samo kao natuknice uputnice (*bolji* v. dobar), nego se mogu potpuno obraditi u svom članku i povezati s osnovnom riječju. Iako je riječ o fleksiji, što se ne bi trebalo odraziti na ustrojstvo natukničkoga niza, ona je razlogom nepodudaranja osnovnoga gramatičkoga i rječničkog lika jer se u ovom slučaju gramatičke kategorije izriču leksički. Naime, za rječnike kojima je lijeva strana hrvatska, može se utvrditi pravilo da u natuknički niz ulazi sve ono što je proizvod derivacije, a da ne ulazi ono što je proizvod fleksije.⁹ Razlog je u tome što se fleksijom ne mijenja leksičko značenje, a derivacijom se mijenja.¹⁰ Izuzeci nastaju kada se gramatičke kategorije izriču leksički, npr. kategorija broja u *čovjek/ljudi, ja/mi*. Drugi je razlog što supletivi mogu samostalno stupati u frazeološke odnose, što traži posebnu rječničku obradu. Stoga bismo očekivali da frazeološki rječnik ne svodi frazeme s *ljudi, gori, bolji* i sl. pod natuknice *čovjek, zao, dobar*, gdje se nalaze ovakvi frazemi: *šaka ljudi, biti bolje sreće, bolja polovica, gori od Turčina, vratiti žao za gore* (Matešić 1982). Budući da je takav postupak dosljedan, osigurano je lako snalaženje u rječniku. Postoji i drukčiji pristup, koji je za korisnika rječnika prihvatljiviji jer ne traži gramatičko znanje. Tako korisnik ne mora znati da je u ruskome *лучше* komparativ od *хоршше* da bi mogao prevesti frazem *лучше поздно, чем никогда* ('bolje ikad nego nikad') jer će ga naći pod *лучше* (Menac i dr. 1979). Sva-

⁸ U ovom se radu, dakle, razlikuje lik od oblika. Morfološko variranje osnovnoga gramatičkoga lika jest njegov oblik (*knjiga : knjige*). Rječničko variranje leksikografskoga lika jest dubleta (*sport : šport*).

⁹ To je jedan od mogućih kriterija za natuknički niz. On, naravno, ne mora biti primjenljiv i u drugim leksikografijama jer se za različite jezike stvaraju različiti odnosi gramatike i leksikografije.

¹⁰ To je pravilo koje, kao obično, ima izuzetaka. Derivacijom se ne mora uvijek promijeniti leksičko značenje (*čitalac, čitatelj*), a tada govorimo o tvorbenim dubletama, odnosno o sinonimima.

kako je najlošije rješenje nedostatak određenoga leksikografskog kriterija, odnosno nedosljednost. U Anića¹¹ od supletivnih komparativa samo *gori* ima svoju natuknicu.

Osim pridjeva i glagoli tvore oblike od supletivnih osnova. Ti se supletivi rjeđe navode u našim rječnicima, npr. *jesam (biti), hoću (htjeti)* (Rječnik MH). Razlog je vjerojatno u tome što je komparativ na granici derivacije i fleksije. Kao oblik pridjeva spada u pridjevnu sklonidbu, ali istodobno ima sva morfološka obilježja kao i pozitiv. U tom smislu ima veću gramatičku samostalnost od prvoga lica prezenta ili genitiva u zamjenica te lakše nalazi mjesto na lijevoj strani rječnika od tih oblika. Kod zamjenica je još jedan problem. Dok je supletivizam u drugih vrsta vezan uz pojedinačne primjere, u zamjenica je to obilježje razreda jer ga je široko zahvatio, pa je pitanje treba li rječnik sve to zabilježiti.

Dakle, ako se supletivima daje status natuknice, tada to mora biti načelno riješeno. Razloga za njihovo unošenje svakako ima, osobito ako se gleda sa strane korisnikā. Jedan je gramatičke naravi — navode se sva odstupanja od gramatičke predvidljivosti da bi se korisniku olakšalo snalaženje u leksičkoj građi. U tom slučaju trebali bi ući svi supletivi i bila bi dovoljna samo uputnica na osnovni lik (*bolji* → *dobar*), gdje bi stajali svi relevantni podaci, pa i oni o upotrebi. Ako bi odluka pala da se obrađuju u posebnom članku, unatoč načelu da se samo promjenom desne strane rječnika (leksičkoga značenja) treba mijenjati i lijeva (nova natuknica), važno bi bilo navesti sve specifične kolokacije i frazeološke upotrebe. Pri tome se javlja pitanje kojemu supletivnomu obliku dati status natuknice s obzirom na bogatstvo obličkoga variranja promjenljivih riječi u hrvatskom jeziku. Koji, dakle, oblik treba staviti u natuknicu: prvi kosi padež, genitiv, i prvo lice prezenta, ili onaj koji ima eventualno frazeološku upotrebu.

Da pojasnimo. Anić izuzetno navodi supletive, a kada ih navodi, čini se da je njihovo okazionalno značenje glavnim razlogom navođenja, npr. pod *gori* nalazi se izričaj *gori od gorega*, pod *jesam* objašnjen je situacijski kontekst na mjestu definicije s odrednicom *ironično*: “u situaciji kad se upravo dogodilo ili kad se razgovara o onome što se prije dogodilo u zn. negiranja”. Slijede primjeri za sva tri lica jednine (kao da ne mogu biti u upotrebi i množinski oblici!) tipa *ala sam se iskazao* 'nisam se iskazao'.

Neočekivano (ili očekivano ako je u sustavu leksikografskih postupaka) nalazimo natuknicu *meni* “posvoj. zam. 1. l.” (to svakako neočekivano!), dakle dativ **lične** zamjenice. Slijedi objašnjenje eliptične rečenice s konotativnim značenjem *ja tebi ti meni* “*pejor.* običaj međusobnog potkupljivanja uslugama i privilegijama u ljudskom društvu”. Natuknice *tebi* nema (opet neočekivano) pa se ne vidi zašto je iz rečenice uzet drugi kosi oblik, a ne prvi ili očekivaniji nominativ.

¹¹ Nažalost, to je jedini suvremeni hrvatski jednojezični opći rječnik, pa je u nedostatku drugih postao uzorak u raspravama kako što ne treba raditi. Tek bi se u odmjeravanju s drugima moglo i o njemu valjanije suditi.

Kada bi se krenulo od upotrebe, teško bi korisnik mogao znati što može tražiti na lijevoj strani. Ovako izlazi da je Anić uzeo samo jedan mali zanemarivi broj natuknica izvan njihova uobičajenoga osnovnoga lika i najčešće i izvan njihova uzualnoga značenja. Valja pogledati još jedan primjer kako bi se moglo zaključiti je li to možda bolji postupak.

Zamjenice leksički izražavaju kategoriju lica, ali i broja, i to rječnici registri-
raju na lijevoj strani. Izuzetak je lična zamjenica za treće lice,¹² koja se zbog pridjevnice deklinacije izjednačava s pridjevima, pa se obrađuje, kao i oni, samo pod muškim rodnom jednine. Taj primjer pokazuje da u hrvatskoj leksikografiji prevladavaju gramatički kriteriji za ustrojstvo natukničkoga niza. Naime, budući da je kategorija roda i broja u te zamjenice morfološki izražena, zamjenica je obrađena u jednom rječničkom članku, iako ima i drukčijega leksikografskog pristupa (v. Bujasa). Kako to u praksi izgleda, može se provjeriti u Anića. Riječ je o obradi pokaznih zamjenica, a postupak je primjenljiv i na lične zamjenice za 3. lice. U Anića se nalazi natuknica *ōnō*, definirana pod 1. kao zamjenica 3. lica jednine (ne kaže se koja, srećom da je akcentirana pa se po tome zaključuje da je pokazna), a pod 2. bez gramatičke odrednice i nekoga određenog značenja te s jednim frazemom (*kad ono*). Pod *ōnāj* u 2. odjeljku je obrađeno značenje srednjega roda s genitivom, a u frazeološkom gnijezdu dva frazema: *ovo i ono*, (*i, kad*) *ovo ono*. Ne znaju se razlozi zašto je ta zamjenica, tako obrađena, razbijena na dva članka. Jedini razlog (ne znamo je li to i autorov) koji se može iščitati iz rječnika jest što je natuknica *ono* u drugom odjeljku obrađena kao negramatička i nese-mantička riječ.¹³ Upravo tako! U 1. odjeljku je, kako se vidjelo, zamjenica, a u drugome stoji: “2. *razg. gov.*¹⁴ a. bez značenja i nevezano mjestom u rečenici odnosi se na prethodno rečeno što se potvrđuje [*~ što jest jest; ~ nije da nije*] b. na početku rečenice povezuje prethodno rečeno s onim što će se reći [*~ što bi se reklo...*]”. Obrazlažući koncepciju rječnika, autor kaže da je nastojao “što plastičnije predočiti repliku i dijalošku situaciju. U odgovoru ili reagiranju na riječi sugovornika zamjenice, prilozi i veznici zauzimlju značenja koja se mogu teško ili ne mogu nikako predočiti njihovim najuočljivijim svojstvima po kojima se svrstavaju u vrste. Iz toga slijedi da se razlikuje značenje riječi u gramatici od značenja riječi u tekstu, kao – ovdje i u drugim prilikama – značenje od upotrebe” (str. 884).

U traganju za obrazloženjem odstupanja od tradicionalne veze gramatičke podjele na vrste riječi i natukničkoga niza, odnosno od izjednačavanja osnovnoga gramatičkoga i natukničkoga lika, bilo je potrebno citirati desnu stranu rječnika

¹² Samo je djelomično točna tvrdnja da je to zamjenica za treće lice. Kada upućuje na predmet, tada ne izriče lice.

¹³ Naravno, ovdje sam svjesno pogriješila jer se u takvim slučajevima ne bi radilo o riječi. No, ovdje je u pitanju *riječ*, samo što obrada sugerira da nije.

¹⁴ Znači: razgovorno govorno. Razgovorno je po Aniću u opreci s knjiški, a govorno s pisano.

i autorovo objašnjenje koncepcije rječnika kako bi se vidjelo je li u ovom slučaju takav postupak opravdan i mogu li se izvući zaključci za slična odstupanja. Međutim, nije očit ni jedan utemeljen kriterij. Dapače. Riječ je o prešućivanju gramatičnosti (nema gramatičke odrednice) i oduzimanju semantičnosti ("bez značenja") natuknici *ono*. Ako se kaže da *ono* upućuje, onda je izrečeno jedno od glavnih značenja zamjenica — upućivanje, što je bilo dovoljno da se natuknica i gramatički i semantički identificira.

U manjem jednojezičniku jednostavno nema toliko mjesta da se "pohvataju" različite upotrebe, a zbog stečenih navika rijetko bi koji hrvatski korisnik potražio na lijevoj strani dativ lične zamjenice ili pokaznu zamjenicu *ono*. Ako bi ga se već i uputilo da ih može naći, teško je objasniti zašto neće naći i pokaznu zamjenicu *ovo* ili ličnu *ono*. Kada bi se ipak takav postupak primijenio, moralo bi se razraditi međusobno povezivanje natuknica koje pripadaju istoj paradigmi kako se ne bi semantička identifikacija jedne leksičko-gramatičke jedinice cijepala na više nepovezanih polja.

Promjenljive riječi u svom osnovnom liku naslovnice su paradigmi, a natuknice su naslovnice rječničkih članaka. Njihovo nepodudaranje očituje se i u leksikografskom postupku stavljanja množinskoga lika u natuknicu iako postoji jedninski. Praksa je da se imena naroda i neki nazivi, npr. nazivi viših sistematskih zoologičkih i botaničkih jedinica, stavljaju u množinskom liku, npr.: *Hrvati, Makabejci, Madžari; kralješnjaci, mahunarke, mahovnjaci*. Razlog je praktične naravi, naime lakše se definira skup nego jedinka, koja se može definirati jedino kao dio skupa (pripadnik naroda..., biljka iz porodice...). Kategorija broja spada u fleksiju i ne utječe inače na oblikovanje rječničkoga abecedarija. Navedeni primjeri, kao i supletivi tipa *ljudi* izuzetak su. Druga je stvar s imenicama *pluralia tantum*, koje nemaju jedninu, pa je njihov gramatički lik podudaran s leksikografskim. Leksikograf većinom slijedi podjelu riječi na vrste, ali kako ta podjela nije zasnovana isključivo na morfološkim kriterijima, nego i na sintaktičkima i na semantičkima, događa se da se, na primjer, ne poklapaju gramatički i semantički rod i broj. Što je u tom slučaju činiti leksikografu?

Zbirne imenice su jedan od tvorbenih razreda u kojem se gramatički i semantički broj ne podudaraju. Kako imaju ulogu množinskih oblika, postavlja se pitanje spadaju li one u fleksiju (samo u gramatiku) ili u derivaciju (dakle i u rječnik)? Zbirne imenice, iako gramatički označuju jedninu, zamjenjuju u nekih imenica gramatičku množinu, označujući stvarnu množinu. Premda dolaze na mjestu množine, nisu u opreci s jedninom. Iako je semantički odnos isti, drukčiji je gramatički odnos između *list* i *listovi* te *list* i *lišće*. Prvi par je u opreci po broju i članovi su iste paradigme, a drugi nije jer oba člana imaju samo jedninu i pripadaju dvama sklonidbenim i tvorbenim tipovima. U prvom slučaju riječ je o sklonidbi, a u drugom o tvorbi i po postavljenom načelu članovi drugoga para trebaju imati svaki svoju natuknicu. Anić je zanemario tu gramatičku razliku. Zbog toga

su u njega leksičke jedinice *telad* i *lišće* obrađene pod *tele* i *list*¹⁵ pa je u polju morfoloških informacija navedeno: gen. jd *teleta*, zb. *telad*, što nikako nisu podaci iste razine. U tom bi se slučaju rječnik trebao slagati s gramatikom, osobito ako rječnik daje morfološke podatke o natuknici.

Isto vrijedi i kada su u pitanju ženski članovi mocijskih parova. Ako rječnik nije rađen u tvorbenim grozdovima, što u nas nije praksa, tada bi, slijedeći načelo da sve što ide u tvorbu riječi, ide i na lijevu stranu rječnika, mocijski parnjaci imali svaki svoju natuknicu. Njihovo spajanje u jedan članak postavlja opravdano pitanje spajanja i nekih drugih tipova izvedenica s osnovnom riječju (npr. umanjenice, uvećanice, glagolske imenice, odnosni pridjevi itd.), a to je onda put ka koncipiranju rječnika po tvorbenim porodicama.

Miješanje gramatičkih i negramatičkih kriterija u tom slučaju, kao što je učinio Anić, uvodi još veću zbrku u dosadašnje nedorečeno leksikografsko određivanje imeničkoga roda. Naime, imenice su se po tradiciji određivale gramatičkom oznakom za rod, a da se pri tome nije definirao rod. Glavni gramatički podatak uz natuknicu je odrednica vrste riječi kojoj natuknica pripada, pa bi i za imenice¹⁶ trebalo staviti odrednicu vrste, a uz nju ostale gramatičke podatke prema zacrtanoj koncepciji (sklonidbeni tip, rod, pojedini padeži, akcent, brojivost). Za određivanje imeničkoga roda treba se odlučiti hoće li to biti tvorbeni kriterij (*čitatelj/čitateljica*) ili morfosintaktički (*njegov/njegova sluga*).¹⁷ Anić nije izabrao ni jedan kriterij, nego ih je sve pomiješao. Uveo je razlikovanje prirodnoga roda,¹⁸ dakle negramatičku kategoriju (*konj/kobila*, *slikar/slikarica*), te leksičke jedinice ženskoga roda spomenuo uz natuknicu njihova muškog parnjaka. Natuknicu *vojvoda* obilježio je kao imenicu muškoga roda, primjenjujući morfosintaktički kriterij (*ovaj vojvoda*), a natuknicu *sluga* obilježio je kao imenicu ženskoga roda (fleksijski kriterij) koja označuje i muški i ženski spol, s tim da je ipak leksička jedinica za ženski spol *služavka* (nema je kao natuknice, ali je navedena kao sinonim s.v. *služkinja*), te se po slaganju s atributnim riječima (naveden je primjer *njegov/njegova ~*) imenica *sluga* može smatrati dvorodnom. Sličnih primjera ima dosta, ali je i to dovoljno da se pokaže potreba za utvrđivanjem leksikografskih postupaka.

Nekih elemenata rječničkih članaka po tvorbenim gnijezdima ima i u uobičajenom postupku uspostavljanja podnatuknica da bi se ekonomiziralo s prostorom. Tako se refleksivni glagoli obrađuju pod nerefleksivnima, a ima i obrade

¹⁵ Da bi ostao dosljedno nedosljedan, *ždrebad* i *prasad* imaju svoje natuknice. Što je pravilo, a što izuzetak, ne bi se dalo zaključiti.

¹⁶ Uz njih treba dodati i glagole jer je uobičajeno bilježenje vida zapravo isticanje samo jedne od mogućih glagolskih kategorija.

¹⁷ O različitim teorijama kategorije roda u imenica usp. Pintarić 1992-1993.

¹⁸ Uz niz imenica koje bi mogle nositi te obavijesti nema nikakvih podataka, npr. *čitač*, *zamazanac*, *darivalac* itd.

priloga pod pridjevnom natuknicom s kojom su tvorbena vezani. Pridjevi su promjenljive riječi i u rječničkim člancima o njima se obično daju gramatički podaci (rod, komparativ, vid, naglasak). Prilog je nepromjenljiva riječ, često i drugoga naglasaka, distribucija mu je drukčija, pa je to dovoljan razlog da ima svoj rječnički članak.

Osobito je složeno pitanje davanja statusa natuknice pojedinim imeničkim i glagolskim oblicima. Leksikalizacija oblika je i leksikološko i gramatičko pitanje. Ako se utvrdi značenjski odmak, leksikalizacijom se dobiva nova riječ koja ide u drugu vrstu, npr. imenički instrumental (*noću*) u priloge, a glagolski pridjev (*viđen*) i prilog (*idući*) u pridjeve. U tom slučaju natuknica se podudara s gramatičkim osnovnim likom. Riječ *noću* više nije instrumental jednine imenice *noć*, ona je nepromjenljiva i ima sva značenja, distribuciju i funkciju priloga. Kompromisno rješenje nalazimo u Bujasa, koji natuknice tipa *njegovan* određuje kao glagolske pridjeve i kao pridjeve, dakle kao glagolski oblik i kao novu riječ, pridjev. Činjenica da svaki glagolski pridjev trpni može uz svoju ulogu u tvorbi glagolskih oblika obavljati i ulogu pridjeva otvara drugi krug pitanja. Je li to dovoljno za uspostavljanje natuknice? Promjenom funkcije ne stvara se nova riječ, ali promjenom funkcije i značenja nastaje nova riječ i to bi trebao biti osnovni kriterij za novu natuknicu. To je teoretski tako, ali je nemoguće uvijek reći je li leksikalizacija završena ili nije. Ilustracije radi, neka primjeri u Bujasa pokazuju koliko je ta granica diskutabilna:¹⁹ pridjev i particip *osuježen, osvojen, ošamućen, ošepavio, ošanut, ošišan, oškrbljen, oštećen, oštećivan, oštenjen*, samo particip *osvjetljavan, osvježavan, oštren*, samo pridjev *osvjetljavajući, osvježavajući, ošamućujući, oštećujući*. Kako je riječ o dvojezičniku, izvlačenje tih leksičkih jedinica u natuknički niz ima svoje opravdanje, ali u jednojezičniku treba naći razumnu mjeru. S obzirom na broj glagolskih pridjeva trpnih bilo bi za rječnik veliko opterećenje svima davati status natuknice. Provjera je li glagolski pridjev ili prilog leksikaliziran ili nije vrlo je jednostavna. Kada se glagolski prilog (nepromjenljiva riječ) i pridjev (riječ promjenljiva po rodu i broju) počnu sklanjati (mijenjati po pridjevnoj padežnoj paradigmi), stječu morfološke uvjete da se mogu upotrebljavati u atributnoj službi (*dosta osvježavajućega pića; s viđenim piscem*). Uz taj uvjet, ovladavanje kategorijom padeža, glagolski se pridjev trpni mora moći definirati bez pomoći glagola od kojega je tvoren ili njegova sinonima, npr. pridjev *viđen* 'ugledan, poznat, cijenjen' nasuprot participu *viđen* 'koga ili što je netko vidio'. U tom slučaju leksikalizacija je završena i dobivene su nove riječi. No, jedan dio će uvijek ostati sporan i pri najčvršćim leksikografskim kriterijima.

Nepodudaranje rječnika i gramatike može nastati pri sumarnoj obradi prefiguriranih glagola kod prefiksa. Da se rječnik rastereti, vrlo produktivni prefiksi mogu se obraditi kao natuknice s nabrojenim glagolima. Dobrih se primjera

¹⁹ Primjeri su odabrani na dvije nasumce izabrane strane.

obrade prefiksa može naći u Anića, na primjer *na*³, koji za svako značenje navodi po jedan glagol, što bi se u velikom rječniku moglo proširiti većim popisom. Iako se takav postupak čini najekonomičnijim upravo zbog visoke produktivnosti takva načina tvorbe glagola, postoji potreba da se prefigurirani glagoli obrade svaki za se kada ima za to semantičkih razloga (kada prefigurirani glagol ima drugo značenje od očekivanoga s obzirom na prefiks ili je višeznačan, npr. *nasjesti*).

Leksikograf bi morao razmisliti kako obraditi glagole kojih se samo neki oblici upotrebljavaju. Tako u hrvatskome, doduše rijetko, ali se ipak nađe, postoje oblici prezenta koji se tvore od nesvršenih glagola i prefiksa **uz-** (*uzmognem, ustrebam, uspitam, uspišem*). Oni izriču relativnu sadašnjost “koja se odnosi na neko vrijeme zamišljeno u budućnosti” (Katičić 1986, 278). Kako najčešće drugi oblici nisu u upotrebi, nužno je objašnjenje da se ti prezentski oblici upotrebljavaju samo u funkciji futura II. To može biti poseban odjeljak kod prefiksa **uz-**, a može biti i dijelom obrade tih glagola u njihovim rječničkim člancima.

Gramatička nepotpunost glagolskih paradigmi razlogom je odstupanja od pravila da se glagoli u rječniku obrađuju pod infinitivom. Postoje glagolski oblici koji nemaju infinitiv, osnovni gramatički lik. Takav oblik dobiva status natuknice, pa je prema tomu i osnovni leksikografski lik, npr. *hajde, nemoj, velim*²⁰. To su takozvani defektivni glagoli, morfološki nepotpuni. No postoje glagoli koji imaju sve oblike, morfološki su “puni”, ali se stvarno upotrebljavaju samo neki oblici, najčešće treće lice, pa su upotrebno defektivni, npr. *svanuti, svitati, kišiti, razdaniti (se), pomrijeti, poskapati, ojanjiti se, omaciti se* itd. Aniće pod *razdaniti (se)* kao morfološki podatak stavlja treće lice jednine, ali kod *pomrijeti* stavlja prvo lice, koje je samo neiskoristiva jezična mogućnost, ili kod *kišiti* prilog sadašnji i gl. imenicu, a kod *sniježiti* 3. l. jd. prezenta, prilog sadašnji i glagolsku imenicu. Ni u jednom članku nema napomene o ograničenoj upotrebi oblika tih glagola.²¹ Kako je riječ o malom broju natuknica, potrebno je navesti koji su oblici u upotrebi. Ostaje još mogućnost semantičke derivacije koja će omogućiti aktiviranje drugih oblika, kao što se dogodilo s glagolom *oteliti se*, koji se u prenesenom značenju upotrebljava u svim oblicima.

Rječnik ne treba robovati gramatici. Gramatika opisuje sve što je sustavno, a rječnik opisuje i anomalije, odnosno sva posebna obilježja leksičke jedinice. U morfologiji se mogu navesti sve tri paradigme lica glagola *kišiti*, ali je za rječnik relevantno samo treće lice jer ono jedino funkcionira u jezičnoj komunikaciji.

²⁰ Kako je glagol *velim* nepotpun, treba ga u rječniku potpuno obraditi. Aniće svojom obradom zbuđuje korisnika. Natuknica je *vèlim*, prezent *vèlim*, imperfekt *vèljah*. Nema priloga sadašnjega *vèleči*, a po razlikovanju natuknice i prezenta izlazi da to nisu isti oblici, ali se ne zna u tom slučaju gramatička odrednica natuknice.

²¹ Može se pretpostavljati da to izvorni govornik zna, ali jednojezičnikom se može koristiti i neizvorni govornik. Osim toga pretpostavke ne bi smjele biti leksikografskim kriterijem.

Na kraju se može zaključiti da su osnovne jedinice gramatike i rječnika različite pojavnice, da se u većini poklapaju, ali da ima odstupanja. Kada slijedi gramatiku, hrvatska lijeva strana rječnika slijedi gramatičku podjelu riječi na vrste. Prema tomu, rezultati tvorbe, leksikalizacije i preoblike (koja ovaj put nije spomenuta) vide se i na lijevoj strani rječnika jer njima nastaju nove riječi. Sve se vraća na početak: problemi nastaju pri utvrđivanju identiteta riječi. Riječ je, uz ostale leksičke jedinice, glavna građa natukničkoga niza. Ono što je fleksijski izraženo, u pravilu ne dolazi na lijevu stranu. Supletivi i jesu i nisu izuzetak, izuzetak su u tom smislu što je posrijedi promjena, a ne tvorba. Nisu izuzetak u tom smislu što se mijenjaju leksički morfemi kao da je riječ o novim leksičkim jedinicama. Pojedinačna odstupanja najčešće su uzrokovana gramatičkim razlozima, a utvrđuju se već pri izradi koncepcije rječnika. Veća pak odstupanja morala bi se temeljiti na novim čvrstim uporištima. Vežući se na tradiciju, uspostavljeno pravilo da ono što je proizvod tvorbe riječi ide na lijevu stranu rječnika, jednostavno je i olakšava leksikografu posao, čak i ako može biti sporenja oko razgraničenja fleksije od derivacije (npr. prilozi tipa *bolje*), jer je većina slučajeva jasna. Pokazalo se da je potrebno razlikovati gramatički ili kanonski lik (nosilac paradigme) i leksikografski lik (nosilac rječničkog članka) osnovnih jedinica u gramatici i rječniku. U gramatici je to riječ, a u rječniku leksička jedinica. One se većinom poklapaju, ali i ne moraju, kao što se vidjelo. Odstupanja mogu biti i veća. Prvi je u nas tu ovisnost natuknice od gramatike razbio Bujas, u kojega status natuknice imaju, na primjer, ove leksičke jedinice *bolji*, *otparan*, *-nje*, *nj* (zamj.), *njega* (zamj.), *ona*¹ (lična zamj. ž. r. jd.), *ona*² (lična zamj. s. r. mn.), *ona*³ (pokazna zamj.), a kao podnatuknice mogu doći oblici, masno otisnuti i obrojčani (*glas*, 1. *glas*, 2. *glasa*, 3. *glasu*, 4. *glasom*, 5. *glasovi* itd.), što korisniku olakšava služenje rječnikom. Bilo je potrebno na osnovi dosadašnje prakse utvrditi barem neke čvršće gramatičke kriterije kako bi se dalje mogli doradivati. Odlučimo li se za neke nove kriterije, oni će se opet temeljiti na gramatici zato što su gramatika i rječnik dijelovi jednoga opisa jezika.

Ovaj rad ne nudi gotova rješenja, ali upozorava na što sve leksikograf mora misliti u fazi planiranja rječnika. Bitno je da leksikograf sam izgradi postupke buduće obrade i da za svaki pojedini slučaj donese čvrste kriterije kako bi istovrsnu građu što dosljednije obradio.

CITIRANA LITERATURA

1. Anić: Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 1991.
2. Bratanić, M., 1991: *Rječnik i kultura*, Zagreb.
3. Bratanić, M., 1992a: Prema novoj leksikografiji, *Suvremena lingvistika* 34, Zagreb.
4. Bratanić, M., 1992b: Korpusna lingvistika ili sretan susret, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 27, Zagreb.
5. Bujas: Željko Bujas, *Hrvatsko ili srpsko - engleski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, vol. I. 1983, vol. II. 1989.
6. Dikro & Todorov I, II: O. Dikro, C. Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku*, I, II, prijevod S. Grahek i M. Popović, Beograd 1987.
7. Filipec, J., Čermák, F., 1985: *Česká lexikologie*, Československá akademie věd, Praha.
8. Katičić, R., 1986: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb.
9. Larousse: *Dictionnaire de la langue française*, Paris 1991.
10. La petit Robert: *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, Paris 1986.
11. Martinet, A., 1982: *Osnove opće lingvistike*, prijevod A. Kovačec, GZH, Zagreb.
12. Маслов, Ю. С., 1987: *Введение в языкознание*. Москва.
13. Matešić, J., 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb.
14. Menac, A., i dr., 1979: *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Zagreb.
15. PG: Barić, E., i dr., *Priručna gramatika*, Zavod za jezik IFF, Zagreb 1979.
16. Pintarić, N., 1992-1993: Semantičke i gramatičke teorije kategorije roda imenica, *Filologija* 20-21, Zagreb.
17. Rječnik MH: *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, A-K, Zagreb 1967.
18. Tafra, B., 1986: Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem), *Filologija* 14, Zagreb.
19. Tafra, B., 1988: Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem), *Rasprave Zavoda za jezik IFF* 14, Zagreb.
20. Tafra, B., 1989: Što su brojevi? (gramatički i leksikografski problem), *Rasprave Zavoda za jezik IFF* 15, Zagreb.
21. Zgusta, L., 1991: *Priručnik leksikografije*, Prevod Danko Šipka, Sarajevo.

Summary

GRAMMATICAL CRITERIA FOR DICTIONARY ENTRY WORDS

In the paper the author determines what is the basic grammatical and lexicographic unit and analyzes the (dis)agreement and (in)dependency of the left side of the dictionary and grammar.

Key words: dictionary, grammar, entry-word, word, lexeme, lexical unit, lexicographic unit

Ključne riječi: rječnik, gramatika, natuknica, riječ, leksem, leksička jedinica, leksikografska jedinica